

1

מדוע יש ללמוד על הפוליטיקה של אפריקה?

לפני זמן מה, במפגש חבר הנאמנים של מכללה קטנה למדעי הרוח והחברה בארצות הברית, העיר אחד הנאמנים: "בהתחשב במשאבינו הדלים מדוע עלינו ללמד על אפריקה? האזור הזה אינו מתקדם לשום מקום. עדיף לסטודנטים שלנו שנתמקד בסין, בהודו או במדינות עולות אחרות". חוקרי סין והודו אולי יסכימו איתו, אבל לחוקרי אפריקה אמירה מזלזלת זו מהווה השפלה מוכרת. לפעמים נדמה שהיבשת עצמה מגדירה מהי שוליות, והמחקר עליה נדחק לעתים קרובות לשולי הידע על העולם.

אין טעם לקונן על המצב, שכן קל להבין את ההזנחה היחסית של אפריקה. ברוב אזורי העולם קרבה גיאוגרפית, חיבור היסטורי, רלוונטיות ישירה ומומחיות זמינה הם שקובעים מה יילמד. לכן המעמד השולי של אפריקה נוטה להישאר כך. בכל זאת ניתן לחשוב על כמה תשובות שאפשר לתת לנאמן שזוכר לעיל. מכיוון שאתם קוראים ספר זה, אולי כבר השתכנעתם שיש תועלת בחקר הפוליטיקה של אפריקה. ואולם עדיין, כדאי כבר בראשית חקירה זו, לחשוב איך חקר הפוליטיקה האפריקאית משתלב בחקר הפוליטיקה והזירה העולמית בכללותה. תרגיל מחשבתי זה לא נועד להגביר את המוטיבציה ללמוד, אלא לשמש תזכורת לאוניברסליות של החוויה האנושית ולרלוונטיות הנסתרת לפעמים של האזורים השוליים ביותר לסוגיות שמעסיקות אותנו בלי קשר למקומנו.

הדרך הראשונה לענות לנאמן שלנו היא לאמץ את נקודת המבט שלו. אם אפריקה באמת "אינה מתקדמת לשום מקום", עדיין חשוב לגלות מדוע זה המצב, ומהן

השלכותיו. זוהי אמנם רק נקודת מבט אחת מתוך רבות אפשריות, אבל החשיבה על אפריקה כעל אזור עתיר בעיות פוליטיות וכלכליות איננה שגויה לחלוטין. בספרי לימוד העוסקים בפוליטיקה של אפריקה מקובל לפתוח באזהרת התלמידים מפני הסטריאוטיפים של יבשת מוכת שחיתות, מלחמות, עוני ורעב. אפריקה היא אכן יבשת מוכת שחיתות, מלחמות, עוני ורעב, והיא גם הרבה דברים אחרים, ואין טעם להכחיש את היקף הבעיות שלה ואת עומקן. הבנת הבעיות האלה, ולו רק כדי למתן את השלכותיהן האפשריות על מדינות אחרות, היא מניע לגיטימי לגמרי לרכישת ידע. כיום אין עוד צורך לספר לאמריקאים עד כמה המערכות הפוליטיות שלהם מושפעות מסוגיות פנימיות במזרח התיכון. אולי יהיה להם עניין לעזור בפתרון בעיותיה של אפריקה לפני שגם הן "יתפוצצו להם בפרצוף". היקפי ההגירה הגדולים מאפריקה כבר מחייבים את האירופים להתמודד עם חלק מהתוצאות של מצבה הירוד של היבשת. לכן כדאי לכל מי שמעוניין בשלומה ובביטחונה של המערכת הפוליטית שלו עצמו, לשאוף לדעת יותר על דרכי הפעולה של המערכות הפוליטיות באפריקה.

למרות זאת, בדרך כלל העניין בלימודי אפריקה, לפחות בקרב סטודנטים בצפון אמריקה ובאירופה, נובע מתוך רצון לפתור את בעיותיה למען רווחתם של האפריקאים. מנקודת מבט זו אפריקה אולי לא נראית כמי ש"מתקדמת לשום מקום", אבל היא מאופיינת בסוג של משבר כולל: האפריקאים מתמודדים עם בעיות רציניות, והם זקוקים לעזרה. בגרסה הקיצונית של השקפה זו אפריקה צריכה ש"יצילו" אותה. אפשר, כמובן, לתהות ממה בדיוק היא צריכה שיצילו אותה, האם ההצלה אפשרית בכלל, ובעיקר, האם אנשים מבחוץ, שהם במקרים רבים צעירים וחסרי ניסיון, מצוידים ביכולות מתאימות להצלתה? אבל זו ביקורת שקל להטיח. השאיפה להבין את בעיותיה של אפריקה מתוך רצון לפתור אותן היא שליחות נדיבה ואלטרואיסטית, והיא בהחלט מניע ראוי לחקור את היבשת.

עם זאת, לא נוכל להועיל הרבה ללא הבנה טובה של כמה משורשי הבעיה שאנו מנסים לפתור. היענות לבעיית הרעב באמצעות משלוח מזון עשויה לסייע לנפגעי הרעב, אבל פתרון הבעיה מחייב להבין מדוע, אחרי יותר מחמישים שנות שלטון עצמי, יש עדיין באפריקה משטרים אשר לעתים קרובות נראה שאינם יכולים או אינם רוצים לספק לאוכלוסיותיהם את רשתות הביטחון הבסיסיות ביותר. בני הכפר בוודאי ישמחו לקבל סיוע לבניית בית ספר, אבל שיפור ההזדמנויות של ילדים אפריקאים לרכוש השכלה דורש להבין מדוע השקעה ציבורית כזו לא נעשתה מלכתחילה, לאן הופנו המשאבים שלא הושקעו בחינוך, מהן הציפיות החברתיות

מיתרונות הגישה לחינוך וכן הלאה. מאבק נגד אלימות מינית במלחמות עשוי לעזור בגיוס משאבים לסיוע לקורבנות, אבל מציאת דרכים להפסקת הנוהג הזה, או להרתעה מפניו, דורשת לפחות להבין את הסיבות לריבוי הסכסוכים המקומיים האלימים, את אופי היחסים בין האזרחים לצבא ואת מטרות הצדדים הלוחמים (Baaz and Stern, 2013).

הצורך בידע כדי לפעול הוא נכון לא רק במצבים של התערבות הומניטרית למטרות צדקה. צורך זה חל גם על עצם קביעת המדיניות באופן כללי. חקר הפוליטיקה באפריקה שמטרתו לשפר את המדיניות כלפי אפריקה, ראוי למאמץ זה. קיים פער אדיר בין השפעת היחסי של הידע שלנו על אופן התפקוד של מדינות וחברות באפריקה בימינו לבין ההנחות שביסוד המדיניות הבין-לאומית וסיוע החוץ לאזור. שוב ושוב אנו נתקלים בניחותים של הפוליטיקה באפריקה הנשענים על הנחות חסרות בסיס. למשל, נראה כי כדי לשים קץ לשחיתות די בבחירת שליט חדש בעל יושרה אישית או במינוי אחראי לביעור השחיתות (Wrong, 2010). עצם ההבנה כי השחיתות באפריקה נובעת מתאוות הבצע של האליטות, או כדרכם של עובדי מדינה מרוששים להתמודד עם קשייהם, היא כישלון בזהיו המקום המרכזי שיש לשחיתות במערכות הפוליטיות באפריקה. בדומה לכך, לעתים קרובות נדמה שמלאכת בנייתן מחדש של המדינות אחרי מלחמה דורשת רק מחויבויות כספיות גדולות של תורמים, חוקות חדשות בהשראת מודלים מערביים והנהגה המחויבת למטרה. ואולם, השותפות הבין-לאומית למאמץ השיקום היו גם המדינות הקולוניאליסטיות שהשתלטו על אפריקה וכך יצרו מלכתחילה את המדינות הכושלות, חוקות קודמות בהשראה מערבית לא נחלו הצלחה, ובמקרים רבים הצדדים הלוחמים לשעבר מרכיבים יחד את ההנהגה אחרי המלחמה. מציאות זו מציבה מכשולים רבים שקשה להתגבר עליהם, ולמרות זאת בעיצוב המדיניות נוטים להתעלם ממנה (Englebert and Tull, 2008). למעשה, ניתן לטעון שמספר גדול של יוזמות מדיניות באפריקה, מערביות ובין-לאומיות, נכשלו בגלל היעדר הבנה ראויה של המנגנונים הפועלים בפוליטיקה באפריקה וההיגיון המנחה פוליטיקאים אפריקאים (Tull, 2011). העוסקים בעולם המדיניות יכולים אפוא להפיק תועלת רבה מהבנה טובה יותר של הפוליטיקה האפריקאית.

אפשר גם לתקוף חזיתית את הנחת השוליות שהנאמן שהוזכר לעיל ביטא בדבריו. למעשה, בהיבטים רבים יש ליבשת אפריקה מקום מרכזי בשיקולים ובאינטרסים של אנשים רבים באזורים אחרים, לרבות אירופה וצפון אמריקה. לדוגמה, ב־2012 ניגריה ניצבה במקום השישי בין ספקיות הנפט הגולמי העיקריות לארצות הברית, ואנגולה במקום התשיעי. ב־2011 היקף ההשקעה הישירה הזרה באפריקה הסתכם

ב־80 מיליארד דולר (Ernst and Young, 2012), שיא של כל הזמנים. באותה שנה חמש מתוך עשר הכלכלות בעלות קצב הצמיחה המהיר ביותר בעולם היו מדינות אפריקאיות (גאנה, ליבריה, אנגולה, אתיופיה ומוזמביק). היקף הסחר הדו־צדדי בין סין לאפריקה הגיע בשנת 2011 ל־160 מיליארד דולר, ויותר ממיליון סינים חיים ועובדים באפריקה. גם בהיבט הצבאי אפריקה ניצבת במרכז תמונת המכ"ם של מעצמות זרות. לארצות הברית יש פיקוד צבאי ייעודי לאפריקה (הידוע בקיצור AFRICOM), בסיס קבע בג'יבוטי וכוחות משימה צבאיים הפרוסים בכמה מדינות באפריקה. לצרפת יש בסיסים צבאיים קבועים בג'יבוטי, בג'בון ובסנגל וכוחות משימה בחוף השנהב, בצ'אד וברפובליקה המרכז־אפריקאית. ב־2013 שלחה צרפת כ־4,000 חיילים להילחם במורדים במאלי, הקשורים כנראה לרשתות בין־לאומיות רחבות יותר של אסלאם פונדמנטליסטי. השקעה ברכישת ידע על המשטרים והחברות במדינות אפריקה תועיל לכל מי שרוצה להבין את היחסים החשובים האלה או לנהל אותם.

חקר הפוליטיקה האפריקאית מביא תועלת ייחודית גם לעוסקים בו ברמה האקדמית ולמתעניינים במדע המדינה ובמיוחד בפוליטיקה השוואתית. ברור שידע על הפוליטיקה האפריקאית מתגמל את כל מי שיש לו עניין ישיר באזור. עם זאת, גם אם אפריקה אינה התחום העיקרי שלכם, חקר הפוליטיקה שלה עשוי לספק תובנות חשובות שתקפותן אוניברסלית למדי ובשני מובנים לפחות. ראשית, חקר הפוליטיקה של אפריקה עוסק בשאלות יסוד רחבות, מורכבות ומעמיקות, הנוגעות בליבת התחום של מדע המדינה. לדוגמה, הניסיון האפריקאי מלמד אותנו על הקשר בין היווצרות מדינה לבין אלימות פוליטית. הוא ממחיש במלוא העושר והמורכבות את בעיות הלגיטימיות הפוליטיות ואת האמנה החברתית בחברות הטרואגניות, וכן את הקשר בינן לבין תופעות של יחסי חסות (patronage). הניסיון האפריקאי הוא גם מעבדה תוססת של זהויות פוליטיות, והוא מספק תובנות על שורשי המשטר הדמוקרטי והסמכותני ועל אתגרי הפיתוח.

לפיכך, אף שסומליה נראית בעיני רבים כגיהנום, יש בה חיים פוליטיים תוססים. ניגריה ידועה אולי יותר מכול בשחיתות שבה, אבל היא מהווה גם נס של אינטגרציה לאומית (ויש קשר בין השתיים). אלימות פוליטית הרסה את מזרח קונגו, אך אזור זה מניב תובנות עמוקות על הקשר בין קרקע, עוצמה והשתייכות אתנית; ואילו רואנדה השכנה, המתמודדת עם עבר של רצח עם, מהווה ניסוי ייחודי בשינוי זהות. פְּנִין וטוגו אולי אינן ידועות בשום דבר בולט, אך הן מספקות חוויות מנוגדות להדהים של דמוקרטיזציה מזה וחזרה למשטר אוטוריטרי מזה, והרשימה עוד ארוכה.

חקר הפוליטיקה האפריקאית פירושו למידה מתוך הניסיון המתמשך של אפריקאים להתמודד עם סוגיות שהרלוונטיות שלהן אוניברסלית.

שנית, ויש קשר בין הדברים, חקר הפוליטיקה של אפריקה מרתק גם בגלל שלל האופנים שבהם הניסיון האפריקאי חורג מן הדפוסים הידועים באזורים אחרים או מן התחזיות של תיאוריות מקובלות. במידה רבה חקר הפוליטיקה ההשוואתית והיחסים הבין-לאומיים התפתח היסטורית באמצעות שילוב חומרים מאזורים אחרים ולא מאפריקה (Dunn and Shaw, 2001; Lemke, 2003). תוצאה זו נובעת בחלקה מתוך התפיסה שרווחה בעבר בקרב חוקרים שאינם אפריקניסטים, ולפיה הפוליטיקה האפריקאית היא עניין ללימודים אזוריים ולא לפוליטיקה השוואתית כהלכתה.¹ כך נוצרה הטיה מסוימת בתיאוריות של פוליטיקה השוואתית ושל יחסים בין-לאומיים. לכן אין פלא שתיאוריות אלה כשלו לא פעם במתן הסבר למאפיינים של הפוליטיקה באפריקה. במילים אחרות, בארגו הכלים הקונבנציונלי של חוקרי מדע המדינה חסרו כלים מתאימים לחקר אפריקה, המאפשרים לערער על תפיסות, מושגים ותיאוריות שפותחו בהקשרים אחרים וכך לשפר את חקר הפוליטיקה ההשוואתית (כיום אפריקה היא שמצילה אותנו מן הבורות היחסית שלנו).

רק לאחרונה החל הניסיון האפריקאי לתרום באופן מלא להתפתחות חקר הפוליטיקה ההשוואתית והיחסים הבין-לאומיים. במידה מסוימת, מאז סוף שנות ה-80, המגמות האמפיריות הוציאו את אפריקה מעמדת השוליות היחסית שלה בפיתוח תיאוריות. מגמות אלה התאפיינו הן בהתפרקותן ובכישלונן של מדינות אפריקאיות רבות והן בשינויים מדיניים וכלכליים נרחבים באזור. אילו ריצ'רד סקלאר (Richard Sklar, 1993) היה משכתב היום את המאמר שכתב בתחילת שנות ה-90 על "הסֶפֶר האפריקאי של מדע המדינה", אין ספק שהיה מפיק תועלת עצומה מתרומתם של לימודי אפריקה לחקר הסמכות הכפולה, רלטיביזם תרבותי ושימוש במתודולוגיות מעורבות. לימודי אפריקה תרמו לפיתוח תיאוריות בתחומים של תיאוריה דמוקרטית (כגון Bratton and van de Walle, 1997), רציונליות ותרבות (כגון Bates, 1983; Schatzberg, 2001), פיתוח כלכלי ומודרניזציה (כגון Chabal and Bates, 1981; Daloz, 1999), וכן גוף מחקר גדול של ספרות אמפירית ותיאורטית על צמיחה), תיאוריה מדינית (כגון Bayart, 1993; Young, 1994a, 2012), ניתוח מעמדי (כגון Sklar, 1979; Boone, 1990; Samatar and Oldfield, 1995), מלחמות אזרחים וסכסוכים אתניים (כגון Bates, 1983; Posner, 2005), רובים נוספים), מלחמות אזרחים וסכסוכים אתניים (כגון Reno, 1995; Clapham, 1998a; Bøås and Dunn, 2007; Williams, 2011), ממשל ושחיתות פוליטית (כגון Olivier de Sardan, 1999; Smith, 2007), יחסים

בין-לאומיים (כגון; Lemke, 2003; Dunn, 2001; Bayart, 2000; Clapham, 1996; Corneliussen, Cheru and Shaw, 2012) ועוד.

עוד יהיו לנו הזדמנויות רבות לשוב לתרומות מחקר אלה בהמשך, אך בשלב זה יועילו כמה דוגמאות. בין המחקרים המשפיעים ביותר שהניבו לימודי אפריקה יש למנות את מחקריהם של מייקל בראטון וניקולס פאן-דר פאלה (Michael Bratton and Nicolas van de Walle, 1994, 1997). הם הוכיחו שהתיאוריות המקובלות בדבר תהליכי דמוקרטיזציה, קרי המעבר לדמוקרטיה, המדגישות את התפקיד של הסדרים "מלמעלה-למטה" המושגים במשא ומתן – תיאוריות שהתגבשו על סמך הניסיון של אמריקה הלטינית ואירופה הדרומית (כגון, O'Donnel, Schmitter and Whitehead, 1986) – אינן מצליחות להסביר את דפוסי הדמוקרטיזציה באפריקה. לטענתם, כדי להבין את תהליכי המעבר לדמוקרטיה באפריקה יש להביא בחשבון את טבעו ומאפייניו המבניים של המשטר הקודם ואת תפקיד המחאות העממיות. התובנות של בראטון ופאלה הפכו מאז לחלק מן הקנון המחקרי על דמוקרטיזציה ותרמו לחקר של תהליכי דמוקרטיזציה גם באזורים אחרים (כגון; Linz and Stepan, 1996; Schedler, 2006).

רוברט ביטס (Robert Bates) מספק דוגמה נוספת. במאמר מ-1983 הוא הבליט את חוסר יכולתה של תיאוריית המודרניזציה המקובלת להסביר את השפעתה ההולכת וגוברת של האתניות בפוליטיקה האפריקאית. כדי להבין זאת הוא הציע תפיסה חדשה של קואליציות אתניות ותיאוריה רחבה של העדפות מדיניות רציונליות. מחקרו הקודם (Bates, 1981), שהסביר את הפרדוקס לפיו לכאורה קובעי המדיניות באפריקה מקבלים באופן שיטתי החלטות גרועות בענייני מדיניות כלכלית, הפך לחיבור קלאסי בתיאוריית הבחירה הרציונלית (נשוב לנושא בפרק 3). בדומה לכך, סקלאר (1979) טען שניתוח מעמדי לא יועיל להבנת הפוליטיקה האפריקאית, אלא אם נגדיר את המעמדות ביחס לקשר שלהם למדינה ולא ביחס לאמצעי הייצור, ואם ההתנהגות שלהם תיבחן בהקשר רחב יותר ממאבק מעמדי. גישותיו הרחיבו את גבולותיה של מסורת אנליטית זו אל מעבר לשורשיה המרקסיסטיים. הראיות שסיפק דאגלס לֶמְקֶה (Douglas Lemke, 2002) בנוגע לתורות מלחמה קונבנציונליות שאינן מצליחות להסביר את הסבירות הנמוכה משמעותית למלחמה בין מדינות ביבשת, הובילו אותו לבחון מחדש ממה מורכבים היחסים הבין-לאומיים, ואילו שחקנים יש לכלול בחקר היחסים הבין-לאומיים על מנת להבין אזורים שונים בעולם בן-זמננו, והרשימה ארוכה. לחקור את אפריקה פירושו אפוא להיחשף לתנאים המערערים על תיאוריות מבוססות של הפוליטיקה ההשוואתית והבין-לאומית ובדרך זו להעשיר

את שני התחומים כאחד ואת הבנתנו בשניהם. אנו מקווים כי סקירת הפיתוחים התיאורטיים הרבים הללו, הסברם ושילובם בהקשרים האמפיריים שלהם בספר זה, יסייעו לסטודנטים להבין את גוף המחקר העשיר הזה.

יעד החקירה: סקירה כללית

מה אנו מבקשים להסביר בפוליטיקה של אפריקה? אילו שאלות מניעות את חקירתנו? ברמה הבסיסית ביותר אנחנו רוצים לדעת איך הפוליטיקה ביבשת מאורגנת, איך דברים פועלים, מהם ההבדלים בין המוסדות הפוליטיים וההתנהגות הפוליטית באפריקה לבין הנעשה באזורים אחרים וגם בין מדינות שונות באפריקה עצמה. בלב החקירה ניצבת המדינה. מדינות אפריקה נתפסות בדרך כלל כחלשות, שברירות ולעתים אף כושלות, אבל הן גם מצטיינות בהשרדות ובשמירה על משמעות בעיני אזרחיהן. חרף מוצאן הקולוניאלי הבעייתי והתבססותן המוגבלת לעתים בתחומיהן, הן התפתחו, הסתגלו ונוכסו בידי אפריקאים. בדרכן הייחודית הן "עובדות" (Chabal and Daloz, 1999). ואולם אף על פי שהמדינה היא יחידת הליבה של הפוליטיקה באפריקה, זהו אחד התחומים שבהם פער הידע בין המחקר לבין המדיניות הוא העמוק ביותר. גורמי סיוע המכונים תורמים, דורשים יציבות מדינית, הוכחת יכולת, תהליכי דמוקרטיזציה וביזור של עוצמת השלטון, אבל לעתים נראה שגופים אלה אינם מכירים את אופן התפקוד של המדינות הללו בפועל, מתחת לפני השטח של מוסדותיהן הרשמיים (Trefon, 2011a). לכן אנו פותחים ספר זה בדיון מעמיק במדינה האפריקאית (פרק 2), לרבות מקורותיה הקדם-קולוניאליים והקולוניאליים; בתהליך הדה-קולוניזציה, העברת המדינה לאפריקאים והמידה שבה האפריקאים ניכסו לעצמם את המדינה עם קבלת העצמאות; בעצם הרעיון של ריבונות אפריקאית; וכן בהשוואה בין המדינה האפריקאית לבין מדינות במקומות אחרים ובין מה שמדינות אמורות להיות ולעשות.

הפוליטיקה מתרחשת במידה רבה גם מחוץ למוסדות המדינה, בתחום החברה וברמת הפרט (פרק 3). בתחום זה יש חשיבות מיוחדת לסוגיות של זהות ולמשמעות הפוליטית. כמובן, אי-אפשר לדבר על זהות באפריקה מבלי לדון באתניות, אלא שגם כאן יש פער עמוק בין דעות קדומות לבין ידע מחקר. התפיסה הרווחת לגבי אפריקאים (גם בקרב אפריקאים רבים) גורסת שהם מייחסים יותר חשיבות לזהות אתנית (או "שבטית") בהשוואה לזהויות קולקטיביות אחרות. יש נטייה לתלות בקיטוב האתני את האשמה הנוגעת לבעיות רבות, החל בשחיתות וכלה במלחמות, אך המציאות מורכבת הרבה יותר. עם זאת, אין להכחיש שהאתניות

על כל מורכבותה אכן ניצבת במרכז הזירה הפוליטית באפריקה. השתדלנו מאוד לדון בסוגיה זו לעומק וברגישות, ולהדגיש הן את הרלוונטיות שלה והן את נטייתה להציע הסברים מטעים. נבדוק את הדרכים השונות להמשיג זהות אתנית, מקשרי דם קדמוניים ועד קואליציות שנוולדו עקב נחיצות פוליטית. כמו כן נבחן את הקשר בין זהות אתנית לזהות לאומית, ובכלל זה את התפתחותם לאחרונה של סוגי שיה פוליטי הקושרים בין מוצא אתני לאדמה. נדון בנטייתם של משטרים רבים לדכא את הזהות האתנית לעומת אחרים המבקשים להכיל אותה. בכל אחד מהמקרים נבחן את יכולתן של גישות שונות להסביר ולפרש את המציאות המגוונת באפריקה, מדור־קיום בשלום ועד רצח עם.

על אף העניין הרב בסוגיה האתנית, היא רחוקה מלהיות הממד היחיד של הפעולה הקיבוצית או של שטעים חברתיים באפריקה. הדת צברה תנופה רבה ככוח פוליטי ברחבי היבשת (כמו במקומות אחרים). זרמים שונים בנצרות, במיוחד הפּנְטֶקוּסְטְלִיזְם, חדרו לאפריקה בהצלחה והפגינו עוצמה פוליטית חדשה. אף שהאסלאם צבר פחות מאמינים חדשים מן הכתות הנוצריות השונות, גם באסלאם האפריקאי מתחוללת תסיסה כתוצאה של ההתנגשות בין מגמות עולמיות לבין מנהגים מקומיים. נוסף על כך, חרף החדירה של דתות עולמיות ליבשת, אמונות רוחניות ודתיות ייחודיות לאפריקה המשיכו לשגשג, ולפעמים יש להן משמעות פוליטית עמוקה. בהקשר זה נדון בעיסוק בכישוף באפריקה.

שאלת המעמד החברתי כבר אינה הצורה הרווחת של ניתוח פוליטי, ורק לעתים נדירות יש לה ביטוי בולט בפוליטיקה האפריקאית, אך היא עדיין מבטאת ממד חשוב של פעולה קולקטיבית ביבשת. ואולם עקב חולשתן ההיסטורית של רוב הכלכלות באפריקה, במקרים רבים עלה צורך להמשיג את המעמד החברתי באופן שונה ממקומות אחרים כדי להגיע לניתוח משמעותי. נדון בתיאוריות מעמדיות של הפוליטיקה האפריקאית ונראה איך הן יכולות לעזור להסביר דפוסים מסוימים, כמו כן נתמקד במגדר. באפריקה, כמו באזורים אחרים, יש חשיבות עצומה להבדלים מגדריים ולא־שוויון על בסיס מין. נשים אפריקאיות מצויות בעמדת נחיתות חומרית ניכרת בהשוואה לגברים. נדון בכך ובדרכים שבהן נשים אפריקאיות מתארגנות וחותרות להשיג ייצוג פוליטי.

לסיום, קיים עולם שלם ועשיר של התאגדויות וארגונים מחוץ למדינה. ארגונים לא־ממשלתיים (NGOs) הם צורת התאגדות נפוצה ביותר. פעילותם מתקיימת בחברה האזרחית, תחום החיים הציבוריים המשתרע בין הבית לבין המדינה. בפוליטיקה

השוואתית, למושג "החברה האזרחית" יש היבטים מועילים ומגבילים כאחד. זוהי תפיסה מערבית ביסודה מבחינת המקורות ההיסטוריים והציפיות הנורמטיביות שלה, וקשה להחיל אותה על אפריקה. למרות זאת נעשה בה שימוש נרחב על ידי חוקרים, תורמים ופעילים אפריקאים. נבחן את ההגדרות של החברה האזרחית ואת התפקידים שהיא אמורה למלא, את תועלתיה ומגבלותיה בהקשר של הפוליטיקה באפריקה ואת הדרכים שהציעו כמה חוקרים לתיקון התפיסה כך שתיטיב לשקף את המציאויות באפריקה (וזה אחת הדוגמאות לתרומתו של המחקר האפריקניסטי לביתוח השוואתי מקיף יותר).

לאחר שהנחנו את הבסיס ההיסטורי לצמיחת המדינות באפריקה וסקרנו את הכוחות החברתיים ואת השסעים, נפנה לדון בשאלה איך מופעל הכוח הפוליטי (פרק 4). המקורות החיצוניים של מדינות אפריקה יחד עם דפוסי השלטון הקדם-קולוניאליים והבעיות של הטרוגניות חברתית יצרו סוג מיוחד של משטר השורר ביבשת מאז קבלת העצמאות. מכיוון שהוא משלב יסודות של ממלכתיות רשמית ממוסדת עם ממדים אישיים ורשמיים פחות, מקובל לקרוא לו משטר "ניאו-פטריוניאלי" (המבוסס על יחסי חסות ועל מקורבים). הבנת המשטר הניאו-פטריוניאלי היא, ככל הנראה, אחד הצעדים החשובים ביותר לרכישת ידע על הפוליטיקה באפריקה. הבנה כזו מבהירה פרקטיקות ודפוסיים רבים, החל בפרסונליזציה של הכוח הפוליטי, דרך חולשת המוסדות וכלה בשחיתות הרווחת. עם זאת, כפרדיגמה המסבירה את הפוליטיקה באפריקה יש לניאו-פטריוניאליזם מגבלות, בעיקר כי אינו מצליח להסביר הבדלים בין מדינות שונות באפריקה. השימוש הנפוץ והממושך בו גם דילל אותו כמושג מגובש.

כמו כן נדון בתפקודם של מוסדות רשמיים הקשורים בהפעלת הכוח הפוליטי. ראשונות הן המפלגות הפוליטיות. המפלגות באפריקה כיום שונות מאוד מקודמותיהן בתקופה שלפני שנות ה-90, תקופה של משטרים חד-מפלגתיים ושל תנועות שנאבקו לעצמאות. כמו כן היעדר בידול אידיאולוגי ברור בין המפלגות וחוסר המיסוד שלהן הופכים אותן לגופים שונים מאוד ממפלגות במקומות אחרים בעולם. בהמשך נדון בחשיבות הפוליטית של הצבאות במדינות אפריקה, שיש להם מסורת ארוכה של תפיסת השלטון והוצאתו מידי האזרחים. נבחן את ההיסטוריה של הפיכות באפריקה, נדון בתיאוריות של הפיכות צבאיות ונשרטט את דיוקן המשטרים הצבאיים. לסיום נדון בתפקודם של מוסדות המדינה ונתמקד ברשויות מבצעות ובמנהל, בגופי חקיקה וברשויות שופטות. תחומים אלה זכו רק לאחרונה להתייחסות בולטת יותר במחקר על אפריקה, שנטה בעבר להתמקד בצמרת המשטר בלבד.

עם זאת, מוסדות המדינה הרשמיים מהווים רק חלק מסיפור המשטר באפריקה. המוסדות הרשמיים והבלתי־רשמיים מתקיימים במקביל ומתחברים, כשאנשים מנווטים בין עולמות שונים ונפרדים. חוקר מדע המדינה עמנואל טְרַיִי (Emanuel Terray, 1986) התייחס לכפילות הזו בעזרת ההנגדה בין "מוזגן" לבין "מרפסת" – שני מישורים המקנים לגיטימציה, אשר מנתיבים ציפיות התנהגותיות שונות, שבתוכם וביניהם פועלים אנשים באפריקה הן ברמת הפרט והן ברמת הפוליטיקה האפריקאית בכללותה. מתוך התחשבות בדפוס זה נקדיש מקום נרחב לחקר הפלורליזם המוסדי – להיברידיזם של הפוליטיקה האפריקאית ולאופי המשותף של מלאכת הממשל, המתבצעת בפועל לא רק בידי המדינה, אלא גם בידי רשויות מסורתיות (שרבות מהן באופן פרדוקסלי הן גורמי ממשל), אגודות, קבוצות דתיות ותורמים זרים. לכן נחרוג מחקר המוסדות הפורמליים ונבחן את קיומם בשטח של כוח פוליטי וממשל, את האופנים שבהם הפוליטיקה נוכחת בתוך התחומים החברתיים ואת החפיפה והמיזוג בין הפורמלי לבלתי־פורמלי.

חקר משטרים פוליטיים הוא, כמובן, אחד העיסוקים הרזוחים ביותר בפוליטיקה השוואתית, ונקדיש לו את פרק 5. נדון בנטייתם של משטרים אפריקאיים לסמכותנות לפני שנות ה־90, נבחן את הגל הדמוקרטי שהגיע בעקבות סיום המלחמה הקרה ונראה את התבססות הדמוקרטיה בחלק מן המדינות ואת הנסיגה למשטר סמכותני במדינות רבות אחרות. כמו כן נדון בתרומתה הייחודית של הפוליטיקה האפריקאית לסוגי משטרים: המשטר ההיברידי שהוא משטר כלאיים המשלב בתוכו יסודות של דמוקרטיה, כמו חופש תקשורת יחסי והזכות להתארגן במפלגות פוליטיות, עם מאפיינים סמכותניים כמו בחירות לא־חופשיות ולא־הוגנות, דיכוי מתנגדים, מניפולציות של החוקה וכדומה. מאפיין מרתק במיוחד של משטרים היברידיים באפריקה הוא העובדה שאף על פי שהם מכילים מרכיבים המזוהים בדרך כלל עם תהליכי מעבר למשטר דמוקרטי, הם בכל זאת יציבים.

בכל מקום בעולם הפוליטיקה פועלת במסגרת מגבלות של עולם חומרי. דלות המשאבים היא כוח מעצב חשוב בפוליטיקה האפריקאית. השכיחות הנרחבת יחסית של העוני ברחבי היבשת מעצבת את אופי ההשתתפות של האנשים בפוליטיקה ואת הפעלתה של עוצמת המדינה. אף שרבים באפריקה עניים, רבות מהמדינות באפריקה עשירות במשאבי טבע, וגם לכך יש השפעה רבה על המוסדות הפוליטיים ועל אופי ההשתתפות בפוליטיקה. לכן מוקדש בספר מקום ניכר לחקר הכלכלה הפוליטית של אפריקה (פרק 6). הוא דן באילוצים ההיסטוריים, האקלימיים, הגיאוגרפיים ובמשאבים החריגים המגבילים את הכלכלות באפריקה; בנטל ובתוצאות הפוליטיות

של מגיפות כמו איידס ובניהול הכלכלות באפריקה בידי ממשלות וגורמים תורמים. מבחינה זו השפעת הניאו־פטריוניאליזם על המדיניות הכלכלית זוכה לתשומת לב רבה, וכן האמצעים המיועדים לתיקון הכשלים הכלכליים, ובכללם תוכניות רבות חוזרות ונשנות להנהגת רפורמה כלכלית במימון גורמי סיוע. את סקירת הכלכלה הפוליטית נסיים בדיון בשיפור הביצועים של כלכלות אפריקאיות רבות מאז סוף שנות ה־90, נושא שעורר ויכוח ער בין חוקרי פיתוח כלכלי.

משברים כלכליים נפוצים באפריקה, וכמוהם גם מלחמות ומדינות כושלות. האמת היא שגם ה"אפרו־אופטימיזם" הנלהב ביותר לא יוכל להסתיר את העובדה שמדינות אפריקה מועדות לסכסוכים פנימיים, גם אם רוב החברות באפריקה חיות בשלום רוב הזמן. בשל חשיבות הנושא והרלוונטיות שלו למדיניות נקדיש לו פרק נרחב (פרק 7). נסייע לקוראים להבין מקרים של אלימות פוליטית המצטיירים תכופות כחסרי היגיון. מיהם המורדים ומה הם רוצים? מה הם עושים? מה הקשר בינם לבין המדינה, בינם לבין סביבתם ומשאביהם ובינם לבין שחקנים זרים? נקפיד לתפר את השאלות האלה לדיונים הקודמים שלנו במדינה, בכוחות חברתיים, במשאבים כלכליים ובצורות משטר. נדון במלחמות לשחרור לאומי, במלחמות בין מדינות, במלחמות פרישה, בהתקוממויות ממניעים לא־בדלניים ובסכסוכים מורכבים. כמו כן נראה איך התפתחו המלחמות באפריקה במהלך הזמן, ובייחוד לפני המלחמה הקרה ולאחריה. בהמשך נסקור את גוף הספרות המחקרית העשירה העוסקת בסיבות למלחמות ונחיל אותה על מקרים מרחבי היבשת. גם בנושא זה חקר אפריקה עשוי ללמד אותנו רבות ולהעשיר את ספרות המחקר. הפרק מסתכם בדיון ביישוב סכסוכים ובתפיסות של ביטחון וחוסר ביטחון אנושי באפריקה.

הספר מסתיים בדיון ביחסים הבין־לאומיים של מדינות אפריקה (פרק 8). התפיסה הרווחת של מדינות אפריקה כנמענות פסיביות של התערבויות זרות, מקולוניאליזם ועד סיוע הומניטרי, היא תפיסה מוטעית בעיקרה. גם אם מדינות אפריקה אכן תלויות בגורמים זרים, יש להן גם מידה רבה של אפשרויות פעולה (סוכנות), ושליטיהן מרבים לנצל את מצב החולשה הזה לטובתם. נפתח את הדיון בסקירת פרספקטיבות תיאורטיות על אפריקה בעולם והתרומה של מחקרים אלה לתיאוריית היחסים הבין־לאומיים בכללותה. בהמשך נביא סקירה היסטורית של יחסי החוץ של מדינות אפריקה, מעידן הקולוניאליזם ועד לתקופה שלאחר המלחמה הקרה. סוגיה מעניינת במיוחד היא היחסים הקיימים כיום בין מדינות אפריקה לבין עצמן ובינן לבין השחקנים המרכזיים שמחוץ ליבשת. לגבי מדינות אפריקה נדגיש את הדינמיקה של השתלבות ופעולה אזורית במסגרת האיחוד האפריקאי (African Union) והגוף

שקדם לו, "הארגון לאחדות אפריקה" (Organization of African Unity – OAU). אשר לשחקנים מבחוץ נהגיש, בין היתר, את היחסים עם המעצמות הקולוניאליות לשעבר ועם ארצות הברית. במובנים רבים פרק זה מערער על הנחות היסוד בדבר השוליות של אפריקה, שאותן ביטא הנאמן בתחילת הפרק.

מטרנו אינה רק לספק סקירה מושגית של הפוליטיקה האפריקאית, אלא גם לסייע לקוראים להבין את השורשים של כמה מבעיות היסוד הפוגעות באיכות החיים של האפריקאים ומשוועות זה עשרות שנים לפתרונות מדיניותיים. בעיות כמו תת-פיתוח, עוני ואי-שוויון; אלימות, מלחמות והתפרקות של מבני מדינה; משטר סמכותני, חולשה מוסדית וחוסר יציבות פוליטית; ממשל גרוע ושחיתות נרחבת; חובות ויחסים לא-שוויוניים עם גורמי סיוע – כל הנושאים הללו עומדים במוקד החקירה שלנו לאורך הספר.

זאת ועוד, אנו שואפים להבין שינויים. אמנם אין טעם להכחיש שרבים באפריקה מתמודדים עם בעיות פוליטיות וכלכליות קשות, אבל היבשת שלהם היא מקום של שינויים מהירים ושינויים שנקטעים, עם מגמות ודינמיקות שדורשות ניתוח. מדוע מדינות רבות עברו תהליכי דמוקרטיזציה בשנות ה-90, ואיך התפתח המשטר הדמוקרטי בהן בהמשך? איך מדינות מסוימות התמוטטו ו/או השתקמו במשך הזמן? מה מסביר את השינויים בביצועים הכלכליים מעשור לעשור? שינוי איננו רק תופעה שצריך להסביר; הוא מערער באופן קבוע את כל מה שאנחנו מסבירים או שכבר הסברנו בעבר. לכן הפיתוח של תיאוריית הניאו-פטריוניאליזם תורם רבות להבנת המדינה האפריקאית עד שנות ה-90, אבל בהמשך הוא מעורר קשיים. סיפור הדעיכה באפריקה מאז סוף שנות ה-80 ואילך – סיפור של מדינות כושלות, קריסה, סכסוכים ומלחמות אתניות, שהוליד גוף גדול של ספרות מחקרית מעוררת מחשבה – נתקל במפנה חד במאה ה-21, כאשר נראה שאפריקה יוצאת לדרך חדשה, עם עלייה בשיעור הצמיחה וסיומם של חלק מהסכסוכים. הפרדיגמה של שלבי מעבר (transition paradigm) אמנם נדושה למדי, אבל אין ספק שאפריקה מצויה בתקופת מעבר. במובנים מסוימים לתמורות אלה יש משמעות עמוקה, כגון התפתחותו הברורה של מעמד ביניים אפריקאי. במובנים אחרים המשמעות אינה כה דרמטית, כמו למשל השגשוג המסחרי הזמני. על כל פנים כל ניסיון להסביר שינוי בטווח הקצר הוא מאתגר. אנו עוסקים בכך בקצרה, אך ממקמים את הדיון בהקשר רחב יותר של למעלה מחמישים שנות פוליטיקה וכלכלה פוסט-קולוניאליות. אנו מתמקדים בתובנות אנליטיות ותיאורטיות בתקווה שהקוראים ירכשו את מיומנויות הניתוח הדרושות להבנה הן של מגמות עבר והן של התפתחויות חדשות ועתידיות.

אפריקה?

נקודת המוצא של ספר זה היא ההנחה שיש דבר מה שנקרא פוליטיקה אפריקאית, ומכאן שיש דבר מה שנקרא אפריקה. ההכללה של מגמות ואירועים כללי-יבשתיים בתוך מסגרת מושגית משותפת עלולה להיות מאולצת, ואין לנו כל רצון להוסיף לתרום לתפיסה השגויה של אפריקה כמדינה. יש הבדלים אדירים בין מדינות היבשת: באופי המשטרים (מהדמוקרטיה של בנין ועד הדיקטטורה של אריתריאה), במגמות החברתיות (מתחושת האחדות בטנזניה ועד הקיטוב העצום ברואנדה) ובמצב הכלכלה (מהגס של בוצואנה ועד אסון הדעיכה בזימבבווה). כמה מן ההבדלים בולטים לעין. יש במדינות אפריקה קניונים, גורדי שחקים ממוזגים, שימוש נרחב בטלפונים ניידים, אין ספור תחנות טלוויזיה ורדיו, בתי קפה-אינטרנט ומרכזים עירוניים שוקקים ופקוקים. בו בזמן, ובמקרים רבים באותן מדינות עצמן, ישנן שכונות שלמות ללא מים זורמים, ביוב או חשמל; אוכלוסיות של עקורים פנימיים ופליטים הגרים במחנות; ילדים הסובלים מתת-תזונה שאינם זוכים לחינוך; כפרים גידחים ומנותקים ששורדים באמצעים עצמיים דלים (או שאינם מצליחים בכך) וחברות שסועות הנתונות במלחמות פנימיות.

ראיית הפוליטיקה האפריקאית כדבר שלם מבחינה מושגית אינה שוללת את ההכרה בהבדלים הללו. מטרתנו הראשונה היא להבליט את הדפוסים המשותפים ולפתח מושגים ותיאוריות שיוכלו לסייע לקוראים להבין את הפוליטיקה האפריקאית בכללותה, שפן המדינות והחברות באפריקה אכן חולקות נסיבות משותפות רבות, בין שהן נובעות מן ההיסטוריה, הטבע או החברה. עם זאת, מטרתנו היא גם להסביר את הסביבות המגוונות ואת שלל התנאים והתוצאות ביבשת. למעשה, אנו סבורים שההבדלים הללו מהווים מרכיב הנובע מעצם מהותה של הפוליטיקה האפריקאית, ורוב התיאוריות מצליחות להסביר אותם. זאת ועוד, כפי שספר זה מבהיר, ההיבדידות עצמה היא מאפיין מהותי של היבטים רבים בפוליטיקה ובכלכלה של אפריקה. עקב כך המציאות המגוונת ביבשת לא צריכה להוות מכשול בפני חקירה כוללת, שכן ניתן ללמוד רבות מצפייה ומהבנת ההבדלים בין מדינות אפריקה ובתוכן.

כמו כן ניתן ללמוד רבות גם מריבוי הפרספקטיבות המחקריות על אפריקה. רבים חוקרים את הפוליטיקה באפריקה לא רק מנקודות מבט אישיות, אידיאולוגיות ומתודולוגיות שונות, אלא גם מתוך תחומי ידע מגוונים, ובכללם מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה. הגישה שלנו מבקשת לדון במחקרים טובים וברעיונות מעניינים ללא כל קשר למקורם. אף שאנו רוצים להקפיד

את כל נקודות המבט, באופן כללי אין לנו עניין במוצא ובמאפיינים האישיים של החוקרים. כמו כן, איננו מאמינים שחקר אפריקה מחייב נקיטת עמדות "פרו-אפריקאיות" או "להיות נושאי דגל האינטרסים האפריקאיים על כל השלכותיהם" (Owomoyela, 1994: 77, 95). לא נראה לנו שגישה כזו עשויה להניב מידע מהימן, וגם איננו בטוחים מהם בעצם אינטרסים או עמדות אלה. עם זאת, אין לנו כוונה לזלזל בדאגות העולות בנוגע ל"אפרו-צנטריות", במובן שסקלאר (1993) מייחס לה, כצורה של יחסיות תרבותית ששמה במרכזו המחקר סוגיות המעסיקות את האפריקאים עצמם, ולא רק או לא בהכרח את הסוגיות שמעניינות את המשקיפים מבחוץ. מטרתנו הראשונה הייתה ונשארה לעזור לסטודנטים, בכל מקום בעולם, להבין את הפוליטיקה באפריקה. הבנה כזו עשויה לדרוש מסטודנטים לא-אפריקאיים ללמוד דברים חשובים לאפריקאים, גם אם בהתחלה הם אינם נראים להם חשובים. לכן, בצד הלימוד של סוגיות כמו שחיתות, שלפעמים מדאיגות גורמי חוץ יותר משהן מעסיקות את האפריקאים עצמם, אנו דנים גם בקווי המדיניות שהמשטרים באפריקה פיתחו כדי להתמודד עם ריבוי תרבותי או כדי לייצר לעצמם לגיטימיות פוליטית, סוגיות שלאפריקאים יש בהן יותר עניין מלגורמי חוץ. מצאנו כי ברוב המקרים אין להבחנה זו משמעות מעשית, אך אנו מנסים לרסן מתוך מודעות כל הטיה מערבית שאולי חטאנו בה.

אף שבספר לימוד זה תפקידנו העיקרי הוא ארגון הנתונים באמצעות ניהול וקטלוג, השוואה והנגדה של מאגר הידע הקיים, עדיין לגיטימי לתהות אם נקודות הראייה שלנו כחוקרים מארצות הברית עלולות להטות את הניתוח שלנו. יש מקום לשאלה אם החשיבה על פוליטיקה אפריקאית כעל הפוליטיקה של מישוהו אחר מאפשרת לבחון את הנושא בהגינות הראויה, או שהיא מצמצמת את יכולת ההבנה שלנו. במידה מסוימת הזרות של הנושא היא בלתי-נמנעת ודומה לזרות של כל ספר לימוד על הפוליטיקה באירופה או באותה מידה על אסטרונומיה (אם כי אנחנו לפחות מגיעים לאפריקה, בעוד רוב האסטרונומים אינם מגיעים לחלל). ישנן אולי דרכים לחקר הפוליטיקה האפריקאית החוטאות בגישה מצמצמת. לדוגמה, אילו היינו מחליטים לייחס את כל הדפוסים הפוליטיים הנראים הריגים בעיניים מערביות לצורות כלשהן של "מסורת" או "תרבות" מקומית, היינו גוזלים מעצמנו ידע ראוי, וגם מסתכנים בפגיעה באפריקאים רבים. קל יותר לדבר על הימנעות ממלכודת זו מלחמוק ממנה בפועל, שכן אין להכחיש את כוח המשיכה האקונומי שאפריקה מסוגלת להפעיל על התודעה המערבית. נִשְׁבּוּ עַל ה"לוחמים" הסטריאוטיפיים בני שבט המסאי, על ציפיים שלהם נשים רבות, על דיקטטורים ראוותניים ועוד קלישאות מלב האפלה, ספרו של ג'וזף קונרד (1902). ואולם אפריקה יכולה להיות מושא למחקר מבלי להזדקק

לקיצורי הדרך הללו. אנו מסכימים עם החוקרים הקוראים לבחון את ה"בנאליות" של הפוליטיקה האפריקאית (Bayart, 1993; Coulon, 1997), אם כי איננו רוצים שבחינה כזו תפגע בכל התלהבות לגיטימית שחקר היבשת עשוי לעורר. במילים אחרות, האפריקאים דומים מאוד לאנשים בכל מקום אחר. הם נולדים, רובם הולכים לבית הספר, הם עובדים, הם שואפים למידה מסוימת של רווחה, וכולם מתים בסופו של דבר. במובן זה גם הפוליטיקה באפריקה היא אותה פוליטיקה כמו בכל מקום אחר. אפריקאים מצביעים בבחירות, מתחרים על משאבים דלים, מפגינים העדפות פוליטיות, מרגישים ומביעים רגשות של הזדהות והשתייכות לאומית ואזורית, מתקוממים וכך הלאה. חשוב שהבנה זו תהיה הבסיס לחקר הפוליטיקה האפריקאית. עם זאת, אין מניעה שנכיר בכך שחיייהם של האפריקאים גם שונים מאוד במובנים רבים מחיי אנשים במקומות אחרים. שיעור האפריקאים שאין להם סיכוי להמשיך לחיות אחרי שנולדו גדול בהרבה משיעורם באוכלוסייה של כל יבשת אחרת. פחות אפריקאים לומדים בבית ספר. רבים אינם יכולים למצוא תעסוקה מספקת כדי לשרוד. עקב כך הרווחה שהם משתוקקים לה, חומקת מהם, ורובם הגדול מתים בגיל צעיר בהרבה מאנשים במקומות אחרים. גם הפוליטיקה האפריקאית נבדלת מן הפוליטיקה במקומות אחרים. יש בה פחות משטרים דמוקרטיים, יותר סכסוכים ויותר הפיכות; המדינות מתפקדות פחות ונשענות הרבה יותר על ייצור של חומרי גלם; הפוליטיקה רשמית פחות. הבדלים אלה אינם מעידים בהכרח שבני אדם שונים במהותם זה מזה, ובניסיוננו להסביר תופעה כלשהי אנו מניחים לגבי האפריקאים את אותן הנחות שהיינו מניחים לגבי אנשים בארצות הברית או בכל מקום אחר. הנחתנו היא שאנשים באפריקה הם רציונליים למדי, שהם פועלים במידה מסוימת למען האינטרס העצמי שלהם, שהם דואגים למשפחותיהם, שהם מבקשים ביטחון ועתיד יציב. ואולם הם מתמודדים עם מערכים שונים מאוד של אילוצים ואפשרויות שונות של מה "שניתן להעלות על הדעת מבחינה פוליטית" (Schatzberg, 2001) בהשוואה לאנשים במקומות אחרים. ההבדלים האלה, שבמקורותיהם אנו דנים, מספקים הסבר חלקי להבדלים הפוליטיים.

ומה לגבי סוגיות של שיטות מחקר? חקר הפוליטיקה באפריקה טובע בביצה של שאלות מתודולוגיות הקשורות גם לזהות האזור. חוקרים אחדים טענו כי על הפוליטיקה של אפריקה צריך לחשוב במונחים אפריקאיים ולרכוש ידע על הייחודיות של היבשת או של מדינותיה (ראו Szanton, 2004; Zeleza, 1997; Dressel, 1966). חוקרים אלה התעקשו על החשיבות של ידע המתמחה במדינות ספציפיות, על פיתוח מושגים ותיאוריות המועילים להבנה של אפריקה עצמה ועל פיתוח מודעות להקשרים תרבותיים, לשוניים והיסטוריים ספציפיים. מתוך כך הם נוטים להציע

דיונים מפורטים של מקרי מבחן ספציפיים, אך לא בהכרח מקשרים אותם לשאלות או לדיונים תיאורטיים רחבים ואוניברסליים יותר. נוסף על כך, הם נוטים יותר למחקר רב-תחומי המתמקד באפריקה בלבד (בניגוד להתמקדות במדע המדינה בלבד ובהשוואה בין אזורים רבים). עלייתם של מרכזים ללימודי אפריקה באוניברסיטאות מערביות מגלמת בעיקרה גישה זו.

חוקרים אחרים טענו שפוליטיקה השוואתית חייבת להיות אוניברסלית ושצריך ליישם את אותם כלים באזורים שונים ולא להתחשב במאפיינים מקומיים. מנקודת מבט כזו אפשר להגיע להבנה הטובה ביותר של הפוליטיקה בארצות הברית, בצרפת, בהודו ובזמביה, אם חוקרים את כולן על פי צירים זהים. במילים אחרות, כל הסבר שניתן ליישמו רק באזור ספציפי, אינו יכול להיחשב כהסבר אמיתי. גארי קינג, רוברט קיאונה וסידני ורבה (Gary King, Robert Keohane and Sidney Verba, 1994) טוענים בזכות יישום שיטות אוניברסליות בפוליטיקה השוואתית. תיאוריית הבחירה הרציונלית מרחיבה טיעון זה וטוענת שמקסימיזציה רציונלית של האינטרס העצמי על ידי יחידים היא ההנחה ההתנהגותית הטובה ביותר שמסבירה את הפוליטיקה בעולם כולו (ראו Lichbach and Zuckerman, 2009, לדיון יסודי יותר והשוואה לגישות אחרות).

ויכוח מתודולוגי סוער זה התרחש לא רק בחקר אפריקה, אלא בחקר כל האזורים. הוא רחוק מלהיות ויכוח אקדמי גרידא וכבר פילג פקולטות שלמות במאבקים עזים ולעתים מרים, כאשר בעקבות המלחמה הקרה פחת אינטרס הביטחון הלאומי לצבור ידע על תרבויות ואזורים אחרים, ולימודים אזוריים איבדו משאבים (Bates, 1997). ההקדמה שלנו אמורה להבהיר כי אנו מאמינים באוניברסליות של הפוליטיקה האפריקאית ובתרומות של חקר היבשת למדע המדינה בכללותו. לדעתנו יש לחקור את הפוליטיקה האפריקאית כפי שחוקרים פוליטיקה בכל מקום אחר. עם זאת, איננו חושבים שמחקר כזה אפשרי ללא ידע מבוסס של האזור, שנרכש בחלקו בעבודת שדה ובלימוד ההיסטוריות והתרבויות המקומיות. לכן לדעתנו ההבחנה בין לימודים אזוריים לבין תיאוריית הבחירה הרציונלית או מתודות אוניברסליות אחרות היא פלגנית ומיותרת. תחת זאת אנו מסכימים עם רון קסימיר (Ron Kassimir, 1997: 156), כי "הידע המקומי והידע העולמי אינם ניתנים להפרדה, והם מכוננים זה את זה"². לדעתנו, תהיה זו טעות מצד הסטודנטים להימנע ממילוי ארגו כלי הניתוח שלהם בכלים רבים ככל האפשר.

הסתייגות אחרונה לפני שנתקדם לסוגיות ממשיות יותר. זהו ספר על הפוליטיקה באפריקה, אך הוא אינו עוסק בכל 54 מדינות היבשת. אנו מתמקדים ב-49 המדינות

באפריקה שמדרום לסהרה. איננו דנים בפוליטיקה של אלג'יריה, מצרים, לוב, מרוקו או תוניסיה, הנלמדות בדרך כלל במסגרת "העולם הערבי" או יחד עם מדינות המזרח התיכון.

הפרדה זו נובעת בחלקה מדפוסים היסטוריים של התפלגות הידע באקדמיה - שחלקה ייחודית מטבעה - ובחלקה נובעת מהבדלים מהותיים בפוליטיקה של שני האזורים הללו. עקב מגבלות ההכשרה והניסיון שלנו איננו מערערים על המסורת של לימודי אפריקה שמדרום לסהרה בנפרד מצפון אפריקה. עם זאת, חשוב לציין שישנם מחקרים ראויים לציון החורגים מגישה זו, ובהם ספרו של קרופורד יאנג מ־2012 על המדינה הפוסט־קולוניאלית באפריקה (Crawford Young, *The Postcolonial State in Africa*, 2012).

ספר לימוד זה מספק מבוא שיטתי לפוליטיקה של אפריקה שמדרום לסהרה. השימוש בו אינו דורש ידע קודם נרחב, אך הוא אינו מציג מידע על עובדות יסוד הנוגעות לאפריקה ולמדינותיה, שאותו ניתן למצוא בקלות במקורות אחרים (כגון, Griffiths, 2013; CIA, 2013; *Africa South of the Sahara*, 2013, 1995). הוא מתאים מאוד לסטודנטים ולסטודנטיות עם ידע בסיסי במדע המדינה, ובמיוחד בפוליטיקה השוואתית. אנו מקווים שהספר יהווה מדריך וישמש בסיס התייחסות בהמשך הלימודים. הספר סוקר שורה של תיאוריות וטיעונים בכל אחד מהנושאים, משווה ומנגיד בין התרומות החשובות ביותר לתחום המחקר ומפרט את השלכותיהן בנוגע להמשך המחקר או בתחום המדיניות. סטודנטים וסטודנטיות לתארים מתקדמים יותר וכן קובעי מדיניות ואנשי מקצוע המתמקדים באפריקה, יוכלו אפוא גם הם למצוא בספר זה עניין וסיוע לעבודתם.

הערות

- 1 קולמן וחאליסי ערערו על ההשקפה הרואה את לימודי אפריקה כתחום מקומי מוגבל וציינו כי למעשה רוב המחקר על אפריקה בשני העשורים הראשונים לעצמאותה שילב ידע מקומי עם תיאוריות רחבות יותר (James Coleman and C. R. D. Hlisi, 1983: 45).
- 2 להרחבה על מחלוקת זו, ראו גיליון מיוחד משנת 1997 של כתב העת *Africa Today* וראו גיליון מיוחד משנת 2005 של כתב העת *Africa Spectrum*. ראו גם, Bates, Mudimbe and O'Barr, 1993.

